

Наукова хроніка.

Нове жерело до історії Хмельниччини¹⁾.

Stanisław Temberski — Roczniki wydał Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polonicarum tomus XVI continet Stanislaw Temberski Annales 1467—1656), Вид. Історичної Комісії крак. Акад. Наук, Краків, 1897, с. 86+388.

I.

В 1621 р. славний тоді лікар Севастіян Петрицький записав 2000 золотих для краківської Академії. Проценти від слх грошей діставали „істориографи“ сеї Академії, що обов'язані були за те записувати історичні події, краєві й заграничні. Оден з перших покористував ся з сеї фундації Станіслав Темберський.

Про жите його знаємо не дуже багато. Бакалявром він став у 1635 р., значить родив ся зо 20 років перед тим. Далі вчив ся він у Падуї, а від весни 1643 р. був професором крак. академії, 14 років. У 1646 р. став сьвященником і каноніком, у 1658 перейшов до Перемишля, де дістав канонію. Помер у 1678 чи 1679 р.

Темберський був собі чоловік звичайний, але при тому характерний і сьміливий, що видно з того, як він боронив привілеїв крак. академії перед урядом сьвітським і навіть духовним.

¹⁾ З історичного семінара проф. М. Грушевського в Львівськїм університеті.

Д. Чермак показав докладно його діяльність; вона дуже добре ілюструє тодішній стан краківської академії, — та для нас се не важно.

По Темберськім лишило ся 17 друкованих розвідок і дві більші рукописи. Менші розвідки не мають ніякої наукової вартости — се по більшій часті панетірики та статі релігійні. Обі рукописи мають заголовок „Annales“; перша з них обіймає роки 1647—1656, друга 1667—1672. Д. Чермак думає, що Темберський написав і аннали 1657—1666 р., та рукопись або пропала, або доси її ще не найдено. Через те д. Чермак оголошує тільки першу рукопись, надіючись оголосити дальші частини разом, як найде ся тота рукопись, що її нема.

Видавець находить в анналах місяця, котрі вказують, що Темберській почав збирати історичні відомости ще перед 1641 р. Коли була написана перша частина літописи — годі сказати докладно; д. Чермак вважає певним тільки те, що до остаточної редакції її Т. взяв ся коло у Перемишлі, бо дедикаційна передмова до Академії, з котрою він послав у Краків перший річник (1647), могла бути написана тільки коло 1660 р. В передмові тій Т. згадує, що вже має готове ціле десятилітє, та від одного з наступників Темберского в уряді історіографа Академії, Бежановского, ми знаємо, що дальших річників він не прислав. На думку д. Чермака, Т. скінчив їх межі 1660 і 1666 р., але в якім порядку — годі сказати; в них є чимало суперечностей, і воно вказує на те, що ріжні місяця були написані в ріжні часи. Деякі місяця навіть і в останній редакції не викінчені; в них повно прогалин, — очевидно, автор думав повиисувати тут доповнення.

Видавець не признає виданій ним історичній праці великої жерельної вартости; але велика частина річників Темберского се його особисті спомини, про події, що він сам бачив, — і тут його річники жерело дуже важне й достовірне. Так н. пр. до історії краківської академії. Важні подекуди спомини Темберского і для історії Польщі в загалі, тим, що він показує події досить безсторонно і спокійно, хоч треба завважати, що ся безсторонність дуже часто росте в моралізаторську говірливість на тему зісутя польської суспільности.

Що до історичного характеру, то літопись Темберского се щось середнє межі мемуарам і сучасними літописями в роді Рудавского, або Коховского. З одного боку в ній повно особистих споминок; тут він дуже висуває наперед себе й ті події,

в котрих він брав участь, або людей, що їх знав. А з другого боку автор розказує про такі події з історії польської й навіть заграничної, що про них міг знати тільки з устних або письмених переказів. Треба признати йому і те, що дбав про як найдокладніші інформації, та збирав, як тільки міг, документи, акти, листи, реляції, вписуючи їх у свої річники або в оригіналі, або в своїм перекладі. З жерел письменних або друкованих, що ними користувався Темберский, видавець не міг найти або докладно означити ні одного. Деякі схожості з представленням Коховского та Рудавского (їх твори вийшли пізнійше), д. Чермак виводить із спільних жерел.

Перші три річники літописи Темберского напечатані у д. Чермака майже без переміни, дальші дуже скорочені. Видавець пропустив усі місяця, де говорить ся про заграничні справи, тексти листів, актів і реляцій, уже надрукованих в иньших виданнях, — нарешті й місяця про річи мало важні для історика, або непотрібні вискоки й рефлексії літописця.

Ми звернемо увагу лише на ті місяця літописи, де говорить ся про Хмельниччину.

II.

Причини й початки повстання Хмельницького описані в першій річнику літописи на ст. 43 і далі. Автор розказує про похід молодого Конецпольского і Лаца на Татар (про него ми знаємо з Księgi pam. Міхаловского ст. 5). Коли Конецпольский вертає ся доносить йому Чаплінский, що Богдан Хмельницький має безправно великі маєтності й користує ся шляхетськими привілеями, зі шкодою для панських доходів. Заїзд, що був після того, Темберский представляє яко приїзд ревизийної комісії, що її Б. Хмельницький гостив у себе три дні. Ревізори, підпивши собі, мали налаяти Богдана, загрозити втратою майна і взяти у него доньку „чи там служницю“ (сей уступ, що показує непевність Темберского, повторяє ся на ст. 44). Хмельницький жалував ся перед товаришами і подав письмо до самого пана хорунжого і до суду, опираючи ся на донації батька Конецпольского та короля. Суд рішив в користь Чаплінского; Хмельницький обертає ся до короля, — сей знає про його велике значінє і каже на його жалобу: *Vel non habes frameam (шаблі) stupide?* Про обертанє Хмельницького до сойму не ма ні

словечка. Натомість дає Т. звістку (ст. 44) про приватний лист короля до Ал. Конєцпольского в справі Богдана. Лист не поміг. Чаплінський напірає на руїну Хмельницького, сей починає агітувати межи козаками і для більшого послуху й поваги, краде на бенкеті у Федора Пировського привилею короля Владислава. Характерно і те, що у Темберского до бунту Хмельницького приставали багаті козаки та присягали, що краще втратять своє жите, як віддадуть свої земські маєтки.

Далі, на ст. 45, Темберський розказує про діяльність двох комісій польського уряду, що післав король з власноручними листами до козаків. Як каже Темберський, комісари зробили досить багато впливом королівського листу та деякими обіцянками, але в осени 1647 р. переговори розбились о козацькі домагання, що їх Темберський досить широко показує яко „libertas cosacica“. Чи не є се відгомін звісток про потайні зносини Владислава з козаками?

Про дальші події козацького повстання аж до корсунської битви, Темберський розказує дуже коротко, про жовтоводську битву згадує лише кількома словами, не подаючи навіть, де вона була (ст. 82 і д.). За те про корсунську битву Темберський розказав докладніше — мабуть більше міг дізнати ся про неї, як про передущу. В сїм описі користував ся автор мабуть лише самими устними жерелами бо якось не похожі вони на звістні нам писані жерела. Але, як звичайно, устні жерела у Темберского досить баламутні і недокладні. Розказано про битву теж не найкраще. Суперечність відразу: Т. каже, що аж на звістку про жовтоводську битву Потоцький сполучив ся з Каліновским, а далі, що в польським таборі до самого останку не знали про козацько-татарську згоду та радували ся.

З опису часу перед битвою в літописи, видно, що звістка Ірондского (Hist. belli cos. pol. ст. 53) про каранє українського люду Поляками вірна (Ann. ст. 82). Але, як каже Темберський, український нарід не сидів так тихо, як пише Ірондський, а скрізь бунтував ся. Потверджує ся в літописи і звістка Рудавского (Annales ст. 8), що в таборі під Корсунем чекали підмоги Вишневецького і Лаща і через те здержували остаточну битву з дня на день, а тим часом пани забавляли ся і „польським звичаєм, тріумфували перед побідою“ (Темберський, ст. 83). Козаки не хотіли виходити на герць, але за підмогою околичних селян поробили в лісах засіки (Немцевич Zbiór pam. V, 66). Тим часом у польським стані іде рада, про котру Темберський

росказує досить широко і взагалі зовсім згідно з доси звісними жерелами (з Коховским *Clim. I, 36*). Потверджують ся у Темберского і звістки Історії о презільной брани (Костомарів Богданъ Хмельницькій I, 293) про те, що один козак звів польського гетьмана. Але в дальшій описі корсунської битви нема нічого нового. Звістки Темберского про неї такі непевні, що він межи полоненими, котрих Татари повели в Крим, називає молодого Потоцкого (ст. 85), — а він же вмер зараз після жовтоводської битви! — та двох ротмістрів Гдешиньского і Раецкого, про котрих знаємо що инше з певного жерела (Міхаловський *Księga pam. 17, 24*). Чудно, що одного з тих ротмістрів, Гдешиньского, називає межи татарськими полоненими і Коховський (*Clim. I, 38*). Мабуть тут оба автори мали одно жерело. На се вказувала би й спільна в обох згадка про добрість Тугайбея. За те дуже докладні звістки про взятє в неволю гетмана Каліновского (*Annales, ст. 86*), — автор, бачить ся, мав їх від якогось чоловіка, близького гетманови. На се вказує виразне відокремлене того місця та його одноцільність.

Перерваний опис корсунської битви оглядом внутрішнього заколоту в Польщі і заходів примаса. Є тут і звістка про ожене Хмельницького з Чаплінскою. Перерва ся вийшла мабуть через те, що друга частина опису корсунської битви, від вичислення татарських полонених (ст. 85 і 86) повстала пізнійше від першої. Доказує се й повне викінчене кінця першої частини (*Annales, ст. 84*). Сим і можна витолкувати недокладність реєстра полонених.

Автор зовсім не згадує про подвиги кн. Яреми Вишневецкого в 1648 р. та проби помирєня з боку Кисіля, а зараз описує пилавецький похід. Далекий від шовінізму, терпкими словами він розказує про легкодушність, байдужість та роскоші панів. Про се дає він доволі цікавих подробиць (ст. 89, 90) і яко патриот обурює ся. Але нового історичного матеріалу в представленю Темберского (ст. 84—90) не дуже багато. Він тільки згадує про сварки за головний провід, першу битву кладе на 21 вересня, попередні вважає тільки за герці. Причину невдачі 21 вересня автор бачить у задрости панів Вишневецькому, що через те й вийшов, зі своїми прихильниками, з головного табору. (В дійсности табори головний і Вишневецького вже перед тим були розділені, а розлука, що про неї пише Темберський, настала під Глинянами). За те дуже добре поінформований автор про подвиги Станіслава Вітовского, каштеляна сандомирського

(Annales, ст. 88 і д.). Се мабуть тому, що Темберський, будучи в 1648—1650 р. ректором академічної кольонії в Єдлинську, зійшов ся ближше з Вітовським (уложив був навіть панетірик на його честь) і міг про ті події дуже добре дізнати ся з його власних уст. Що про те пилавецька кампанія описана не дуже то докладно, можна пояснити тим, що при великім заколоті в польським таборі навіть самовидець Вітовський не знав докладно про стратегічні рухи. Польського війська під Пилявцями було, як каже автор, 70.00¹⁾.

Темберський не слідить далі за походом Хмельницького, а розказує про події в Варшаві, при тім до Кисіля займає дуже різке й вороже становище (Annales 91). Подані ним подробиці про Камінець Подільський та волосько-турецькі справи нагадують трохи один лист зо збірника Міхаловського (Księga pam. 210, 211) і нема їх в иньших жерелах. Так само ні відки инде незвісне і якесь козацьке посольство в Варшаві з д. 9 жовтня 1648 р. Про него розповів Темберський, немов би посли говорили, що козаки хочуть покинути Хмельницького і знов піддати ся Польщі, за що їх пани прийняли як гостей. Се все виглядає дуже неправдоподібно (Ann. 92).

Облогу Львова й Замостя збув автор кількома словами, та оповідає про чудесне спасенє Люблина. Кінчить ся другий річник літописи (з 1648 р.) уступом, що повинен був стояти зараз після описи корсунської битви. Тут автор дає два листи: один від примаса до турецького везира (Міхаловський Ks. pam. 69) і відповідь везира (в ній сказано про лист везира до хана, де наказано покинути козаків — див. Рудаевский Annales ab exc. Wl. IV, 21), а далі оповідає про індаґацію козацьких послів в часі конвокаційного сойму, себто в липню 1648 р. (Annales, 100—102). Знати зараз, що тут Темберський мав якесь писане жерело, обширніше від Дневника конвокації (Mіх. Ks. pam. 120), що розказувало головно про козацьке посольство. Послів питали на перед, хто позволив козакам зібрати ся в такій великій силі. За них відповіли Оссолінський і Лещинський, що покійний король міг дозволити на се приватно. Далі питали послів про листи короля до козаків, бо сказано було в інструкції (див. Mіх. Ks. pam. 77), про його волю, аби козаків було більше як 6000. Канцлер і товариш його казали, що таких листів не дістали, — „cum tamen lateret anguis in herba“, каже Темберський. Самі-ж козацькі посли, коли їх питав соймовий маршалок, казали, що не дістали від Хмельницького ніяких коро-

лівських листів. Отже питали їх, хто їм наказав виходити на море. Посли й тут викручувалися тим, що не знають, але доказав за них Собеский (Марк, — як догадуєся д. Чермак). Його реляцію (що є в Міхаловського Ks. рат. 120), Темберський розмазав досить широко. Натомість лист до козаків (див. Міх. Ks. рат. 85) значно скоротив. Після того Т. оповідає про відправу козацьких послів і згадує про лист кн. Заславського (див. Міх. Ks. рат. 89) та про спустошення Кривоноса.

Як бачимо, кінець другого річника зовсім хибно поміщений хронологічно. Але й що до змісту він не вяжеся з попереднім уступом, де розказано про справи Академії. Мабуть Темберський, вже після того як написав цілий річник, одержав до тих подій дотичні жерела і не могучи такого великого уступу вставити в відповідне місце, зробив з него додаток в кінці річника, додавши зовсім не до речі на ст. 99 — „quam in Pilavescensi...“

III.

В початкових уступах III річника (1649), що майже увесь займаєся козацькими справами, Темберський оповідає (ст. 100, 110) про грабежі козацьких загонів, про втеку панів, далі про наради у Варшаві та про утворене комісії. Згадує коротко і про комісії в зимі 1648/9, про зносини Хмельницького з Ракочим, Москвою і Татарами та про дипломатичні заходи короля, аби не допустити Хмельницького до спілки зі Семигородом і Москвою. Так само коротко розказано і про заходи короля для головного війська та про перші воєнні зачіпки. Автор відразу береся оповідати про облогу Збаража. В звістках його про збаразьку облогу та про зборівську битву нема нічого нового, хоч з другого боку вони розказані досить об'єктивно й докладно, так що тут стоять на рівні з ліпшими з дотеперішніх наших жерел.

Згідно з Твардовским і обширнішим Дневником (Міх. Ks. рат. 448) Темберський оповідає про дні 10, 11, 12, 13 і 17 липня. Натомість поминає напад 14 липня і проби помиренья Сефергази та Конєцпольского. Треба завважати, що Темберський дуже старанно датує всі пригоди облоги Збаража, не так як Коховский (Слім. I, 1 23) або менший Дневник (Міх. Ks. рат. 445). Тримаєся тут Т. хронологічного порядку так консеквентно, що серед опису збаразької війни розказує про

сучасні заходи короля, його похід із Люблина до Красноставу та невдачі польських під'їздів (*Annales*, ст. 113). Обертаючи ся знов до збаразької облоги, Темберський розказує про козацький приступ 19 липня, зовсім згідно з Коховским *Annales Pol. Clim.* I, 124, 125). Про дальших 10 день Т. оповідає згідно з більшим дневником, Твардовским і Коховским, але, на диво, не згадує нічого про переговори, що веди ся за той час через Зацвиличовского і Яницкого. Далі оповідає Т. про королівський похід і тут стрічаємо нову подробицю, а то, що Хмельницький на короткий час вийшов з козацькою піхотою на зустріч королеви, викопав з того боку, відки йшов король, рів глибокий і довгий на 3 милі та прикрив його галузем так, що годі було пізнати. Потім вернув ся під Збараж і зробив приступ 30 липня (див. *Mix. Ks. pam.* 454). Далі згадує Т. про напади 31 липня і 1 серпня, згідно з меньшим дневником (*Mix. Ks. pam.* 447), бо в більшим нема про напад 1 серпня (*Ibid.* 455). Натомісьць Темберський не знає про кореспонденцію Хмельницького з Вишневецким, що є в більшим дневнику (*Ib.* 455—458). В останній частині оповідання про облогу Збаража (*Ann.* 116, 117) Темберський звертає увагу на вилазку Вишневецкого 5 серпня і на приступ 6 серпня, про нього розказує дуже докладно і при тому згідно з меньшим дневником (*Mix. Ks. pam.* 447, 448). Дальші дни Т. збуває коротше, після того каже про битву під Зборовом і зборівський трактат (*Ann.* 117—128).

Про зборівську битву Темберський розказав докладно, при тим потверджує звістку *Storia delle guerre civile* (ст. 152) і Рудаевского (о. с. ст. 45) про признання пійманого під'їздом Заславських вояків Татарина, і звістку Твардовского (*W. d.* 80) про нове розпорядженє короля, аби війсьکو поступало на перед (*Ann.* 117). Взагалі в оповіданю про сю битву Темберський годить ся з Твардовским, тільки що у Темберского нема промови короля до жовнірів. Оба писателі не знають про те, хто перший сповістив про ворогів і оба так само оповідають про виступ війська з табору і його порядок. Тільки Темберський додає, що король наказав військам кн. Заславского лишити ся в давнім таборі, поки не перейде увесь обоз, і каже, що вбитих першого дня було 6000, а ранених у польським війську 30000 (*Ann.* 118). Оба жерела розказують до кінця зовсім рівнобіжно, — звістки йдуть однаково і в тим самим порядку одна по одній. Навіть число козацького війська на початку битви подано однако в обох, тоб то 150.000 (*Ann.* 118). Ріжниця

тільки тот, що по словам Темберского козакам прийшло під час битви в підмогу тисяч сто, а по словам Твардовского півтора ста (I. с. 86). Лист короля до хана, наведений у Твардовского (I. с. 88), в віршованім перекладі, у Темберского (Ann. 121) подано по-латині згідно з текстом у Рудавского (Ann. ab excessu ст. 47). Про битву другого дня, себто 16 серпня, у Темберского і Твардовского теж розказано в загалі однако. Тільки Темберский оповідає докладнійше остатній і рішучий напад козаків. Про дальші умови з ханом і Хмельницьким розказано в обох майже ідентично, тільки що Темберский далеко докладнійше виписав із жерела, — що безперечно мав і Твардовский, — про умови з Татарами і козаками. Умова подана в скороченю, зовсім ідентично з текстом у Єрлича (Latorisies I, 105, 108). Окрім того Темберский дає в дуже попсованому виді назви міст, де мав списувати ся реєстр, а деякі пропускає (Ann. 137). І так пропускає Темберский Димер, Ямполь, з Погребищ робить Peterebisicia, з Коростишова — Константинів, з Ромен — Ратну, з Горно-стайполя — Остропіль. Видавець не порівняв тексту Темберского з ні одним иньшим текстом, то й уваги його вийшли трохи дивовижні, особливо увага N. 11. Далі Твардовский оповідає, що Хмельницький був дуже покірний для короля, а по Темберскому се було підле лизунство, — він пише, що Хмельницький тяг ся за королівськими ногами та з невільничою покорою просив пробачити йому й т. и. В жерелі спільнім, що його мали оба, Темберский і Твардовский, сего певно не було, бо в такім разі Твардовский, замісь довженного гриманя на Хмельницького, умістив би був сон амого опис його лизунства. Як бачимо, тут Темберский не пішов за своїм жерелом. Нам бачить ся, що ми можемо пояснити, звідкіля взяв Темберский сей уступ. В иньших писаних або друкованих жерелах нема про се звістки, навіть у шовіністичного Коховского (Clim. I, 151 і д.). Значить ся, уступ узято з устної звістки, що з уважливої поведінки Хмельницького (Рудавский Annales ab exc. Wlad. ст. 21) зробила лизунську. Розказав сю байку Темберскому майже певно Вітовский, каштелян сандомирський, як згадано више, знайомий з автором. Сего, „militem gloriosum“ (Ann. 88), ми вже пізнали під Пилявцями, де він буцім то „двигав сам увесь тягар війни“. Такий порядний вояк міг розказати і сю побрехеньку, бо й так не богато мав що розказувати про свої подвиги під Зборовом, де він був певно і міг бачити церемонію перепросин

короля Хмельницьким (Коховский *Clim.* I, 139, *Temberski Ann.* ст. 130).

Оповідане Темберського про розходини військ і визволене збараського війська в загалі не дуже докладне, але він каже, що Хмельницький другий раз їздив до короля зі значними козаками (*Ann.* 128). Се дуже неправдоподібно.

З дальшими козацько-польськими відносинами Темберський не дуже добре обзнайомлений. Свое незнане він датає гриманем на Хмельницького (*Ann.* 129) і відразу бере ся оповідати про його зносини з чужими державами, не кажучи нічого про комісію Кисіля й иньші пригоди 1649 р., що стали ся на Україні в часи збараських і зборівських боїв, як н. пр. походи Радивілла. Темберський тільки коротко оповідає про перший похід козаків на Волощину і так само коротко згадує про зносини з Турцією і Москвою. В кінці III річника (1649) подано in extenso пашквиль на канцлера Оссолінського п. з. *Compendium consiliorum cancellarii Magni* (див. Коховский *Clim.* I, 166) і відповідь канцлера: *Ad pugacem militem responsio*, в далеко красшій редакції від поданої у Міхаловского (*Ks. pam.* 476—483).

В четвертім річнику (1650) про козаків сказано дуже мало, згадано тільки загально про козацькі загони і їх провідників та повторено звістку про похід козаків на Молдаву (*Ann.* 145). Далі треба занотовати текст умови з Татарами (ст. 147), коротку згадку про козацькі пустошеня (ст. 152) і заяву сойму що до козаків (ст. 155). Ся заява, незвісна з відки инде, потверджує зборівські умови що до релігійних справ і ухвалює виняти козацькі посілости з під панської юрисдикції, полишаючи иньші пункти до полагоди комісарям. Окрім того Єремія Впшневецкий, Александер Конецпольский, Любомирский і Лянцкороньский мають іти закладнями до козаків, аби запевнити вічний спокій. Легко догадати ся, що се фантазія.

IV.

На початку V річника літописи Темберського (1651) розказано про битви під Красним і Винницею (*Ann.* 160). Зроблено се недокладно і тенденційно перекручено. Темберський знає про підступ Богуна з полонками під Винницею, але каже, що він був побитий і втік до Хмельницького від Каліновского, — тим

часом відомо, що було противно. Далі говорить Темберський загально про обосторонні приготування до війни (Ann. 161, 162, 164) і на ст. 165 наводить лист Кисіля з останнього дня лютого 1651 р. в справі побиття Нечая, — доси невиданий. Кисіль звалює на Нечая всю вину заколоту спокою і власної погибелі та з'обов'язує ся взяти на себе на ново комісію, коли його для сего завізне Хмельницький листом перед 12 д. марта. Окрім того Темберський наводить тут кілька інших сучасних листів, але видавець пропустив їх, бо всі вони є в Міхаловського.

Далі Темберський оповідає дуже докладно про облогу краснянського замку (ст. 166) — уступ, що зовсім не вяже ся з попередними. На него варто звернути увагу, пишучи про ті часи. Окрім того є друге оповіданє про винницьку битву, менше докладне, але зовсім противне першому, на ст. 160. Тут Темберський признає, що польське військо було побите. Таке не-впорядковане материялу і суперечність тим замітнійша, що в сім же річнику (ст. 161) Темберський подає і цілком не правдиву звістку про сойм, що мав відбути ся в Берестю 1651 р. Про се говорить видавець широко в передмові ст. LXXVIII і приходить до переконання, що Темберський мав дві реляції про берестейський сойм і одну з них, через помилку, мабуть обробляючи літопись пізнійше, коли вже про се не тямив, переніс до 1651 р. (Берестейський сойм, як відомо, відбув ся аж 1653). З сих двох прикладів ясно, що Темберський працював коло сего річника найменше двома наворотами. Звістка про битву під Красним, на ст. 160, певно іде з першої редакції. Потім автор одержав якесь жерело, письменне або певнійше — устне, про сі самі події тай помістив звістки з него в осібнім уступі, що виглядає немов екскурсе, тим більше, що і початок його ось який: *Ne vero ignoretur processus oppugnationis contra Neczaium factae, taliter successit negotium...*

Після сего екскурсу Темберський оповідає далі (ст. 168), і записавши прибутє в підмогу Хмельницькому Нуредина з 10000 Татар, його похід із Богуславля до Білоцеркви і зруйнованє Татарами місточка Обухова, подає дипломатичну корреспонденцію Кисіля й митрополіта Сильвестра Коссова з польським підканцлером Радзєйовским. Из тих двох листів перший — від митрополіта ще не був виданий, так само як і дальша частина листу Кисіля (ст. 168, 169, — перша частина листу Кисіля є в Міхаловського ст. 619).

На ст. 170—185 Темберський оповідає про берестецьку битву і білоцерковську згоду. Сей епізод одноцільний і взятий певно з якогось осібного жерела. На се вказує коротенька звістка, на самім початку, про винницьку битву, зовсім відмінна від двох попередних. (Ann. ст. 170). Тут сказано, що Каліновський відступив від Винниці через весняну роскаль. Очевидно, Темберський переписав сю звістку з нового жерела без застанови, — сему повіримо тим легше, коли нагадаємо, що пятий річник взагалі редагований дуже недбало і пізно. Сю нашу думку potwierджує зовсім і згадка про невдачу під Батогом під кінець опису берестецької битви (ст. 185).

В початку сего опису замітна річ, що, по Темберському, посол від папи римського до короля прийшов до самої Варшави, а не до Люблина. У Темберського летат називає ся Петро Vidoni episcopus et comes Laudensis (у Коховского Clim. I, 240 і у Рудавского ст. 72 Іоан Торрес, адриянопольський єпископ) і приносить королеви меч і шолом. Королівський похід Темберський збуває досить коротко, натомість балакає довго, як звичайно, про prodigia та виписує, — бачить ся, зі свого жерела, — бомбастичні фрази на козацького дракона. А про те, треба піднести, датоване у него дуже старанне.

Далі розказано докладно про раду в таборі під Сокалем про те, де би найлегше можна бити ся з ворогом, чи під Глинянами, чи під Сокалем, чи під Берестечком. Дальше оповідане про під'їзди Янчуля та Мислішевского згідне в загалі з Грондским (Hist. belli cos. pol. 138, як би Др. Чермак туди подивив ся, то знав би, що Puhasow то не що инше як Почаїв; він міг дізнати ся про се і з Костомарова (Б. Хмельницький II 320). Натомість під днем 3 і 7 є зовсім нові подробиці про польські під'їзди: один Калиньского, другий Бутлера і Татарина Мустафи (про него згадано в компуті війська з 1649 р. Міхаловский Ks. pam. ст. 524). Вони привели пійманого мурзу і той сказав, що Хмельницький післав геть Богуна з частиною війська, і при самім гетьмані лишило ся ледви 20.000 козаків, придатних до бою, иньші здатні хіба тільки придивляти ся. Так само й Татар здатних до бою є тільки 12,000, иньші непридатні. Се звістка дуже важна і характерна, бо тепер ми знаємо, що думати про великі силища Хмельницького і хана взагалі (Ann. 172). Цікава й звістка, що король для втихомирення війська, дарував йому одну кварталну рату платні і дозволив фуражувати в околичних селах. Автор згадує ще про те, що кн. Вишневецький вислідив непрятеля, і містить

коротке й нічим незаметне оповідане про сучасний бунт Костки Наперського.

Про битву 28 червня Темберський оповідає не дуже докладно і згідно з доси звісними жерелами. За те він дуже докладно розказує про битву 29 червня, вичисляючи полки і їх вождів. З його оповідання виходить виразнійше як з иньших жерел, що того дня Поляки зовсім не мали права називати ся побідниками. В ночі була в короля воєнна рада і тут дізнали ся від татарських невільників, що хан вийшов у поле з волі султана і що всего козацько-татарського війська буде коло 400.000. Темберський подає й звістку, що є і в Твардовського (*Woyna dom. II, 27 і д.*), про гнів хана на Хмельницького. Найдокладнійше розказав Темберський про головну берестецьку битву 30 червня. Такої загальної докладности про сю битву нема ні в одній звісній доси літописи.

Що до боевого порядку Темберський годить ся в загальних рисах з Твардовским (*Woyna dom. II, 29*), але він далеко докладнійший в подробицях. У самім оповіданю про битву Темберський старав ся все повязати льогічно. Король не дозволяє виїздити на герці, а каже зігнати з поля Татар гарматним огнем (ст. 177), і потім посуває військо наперед під захистом гармат. (Див. Рудавский *Annales 77, 78*). Та його сповіщають з правого крила, що не можуть рушити ся через ворожу засідку в лісі: вона їх може окружити з заду. Деякі радять відложити битву на другий день, але король дізнав ся від Денгофа про охоту війська, побояв ся, аби козаки на другий день не засікли ся надто сильно, і казав наступати від лівого крила. Іде звісний напад Вишневецького (особливо згадує тут Темберський про Олесніцького, підкоморня сандомирського, котрого він міг знати, так як і Вітовського — *Ann. 178*). Сам король ступає наперед з центром армії й попадає в велику небезпеку від ворожих куль. В великій небезпечности і Вишневецький. Але хан, наляканий смертю одного з своїх прибічників (див. Коховский *Clim. I, 255*; Т. кладе се аж у середину битви, а не на початок, *Ann. 179*), утікає з поля битви, а з ним і Татарва, лишаючи свій кіш на грабоване польським чурам, Хмельницький *in loca tutiora cessit* (ст. 181). Оповідуючи нарешті про польську побіду, автор уносить ся в панегіричним тоні над її значінем.

Досить недокладним здасть ся оповідане про облогу козаків у берестецькім таборі, — але тільки в подробицях: головні

точки зазначені добре. Взагалі-ж тут нема нічого нового, крім хиба дуже докладного датованя (ст. 181 і д.).

Реляція про берестецьку битву кінчить ся панегіричним уступом про неї взагалі, про хоробрість короля та „божевільність“ Хмельницького. Темберський зовсім не згадує про дальші операції польського війська на Україні, тільки згадує про умову під Білою Церквою і дає текст її дуже мало відмінний від оголошеного в Пам. київської комісії II, 3, 112—139, окрім деяких скорочень і стягнень. Розуміє ся, у Темберського ся умова перекладена на латинське.

Таке занедбане поберестецьких фактів при таких докладнім оповіданю про саму битву дуже чудне і наводить на гадку, що Темберський мав для нього осібне жерело історично-панеіричного змісту, а не мав для часу після битви. На нашу думку, сим жерелом є то саме жерело, що його вживав Рудавський в своїх *Annales ab excessu*, розуміє ся, дуже вкорочуючи його. На се вказує не тільки згідність Рудавського з Темберским що до історичного материялу, частенько подібують ся в обох слова, склади і навіть деякі реченя — дословні (з того видно ще, що спільне жерело писане було латинською мовою). На доказ правди нашої гадки, наведемо кілька прикладів:

Рудавський *Ann.* ст. 76.

Inclinante vero ad vesperam die duo millia Polonorum ducibus Georgio comite Lubomirski, supremo Regni Marschalco, altero A. Konicpolski régni vexillifero, una cum Nicolai Potocii ducis cohortibus decem millia hostium selectissimi equitatus Tartarici, nam tot fuisse illorum captivi referebant, aggressi in fugam egerunt. Capti eo proelio duo insigniores Mursae Tartari...

Темберський *Ann.* 174.

Declinante in vesperum die iussu Regis duo millia hominum nostrorum, videlicet Georgius Lubomirski, Marsalcus supremus, Alexander Konicpolski, vexillifer Regni, cum suis et ducis Visnoviecii cohortibus decem millia hostium selectissimi et expeditissimi equitatus (nam tot fuisse illorum captivi referebant), aggressi in fugam egerunt abductisque inter multos alios duobus insignibus captivis...

Рудавский Ann. 76.

Chano Crimensi e longinquo per tubum opticum suorum fortunam et belli incipientis exordia specularante...

Ibidem ст. 76.

Georgius de Tenczyn Ossoliński, praefectus Lublinensis, unius cohortis equitum ductor magni illius cancellarii, Georgii ducis in Ossolin, anno proxime praeterito vita functi, ex fratre nepos...

Ibidem ст. 76.

At longe majori sanguine ea praeludia Tartaris stetero...

Ibidem ст. 76.

Chanum Crimensem, maiores, quam hominum erat memoria, vires habere. Cuius scilicet castra Uromelienses, Sylistrenses ac Dubratenses auxerunt Turcae, Cosacorum copias non minores superioribus annis esse...

Ibidem ст. 77.

Ipse multo ante lucem, iusto cultu Deo persoluto, sacraque munitus synaxi, producto longius ex castris, surgente aurora, toto exercitu, densa enim nebula prospectum abstulerat, aciem instruere coepit. Insumsit hic labor aliquot horas, cum, subsidente caligine, affulgens sol apparuit, totumque aciem detexit, ad medium Germanicum milliare protensam, quam hunc fere in modum instruxerat Rex: Media

Темберский Ann. 175.

Chano Crimensi e longinquo per tubum opticum suorum fortunam et belli incipientis principia specularante....

Ibidem ст. 175.

Georgius de Tenczyn Ossolinski, praefectus Lublinensis, et unius cohortis equitum ductor, magni illius cancellarii Georgii ducis in Ossolin, anno proxime praeterito vita functi, ex fratre nepos...

Ibidem ст. 175.

At longe maiori sanguine ea praeludia hosti stetero...

Ibidem ст. 176.

Chanum Crimensem, maiores, quam hominum ferat memoria, vires habere... ..multitudo Uromeliensium, Sylistriensium, Dobruciensium Turcarum... Cosacorum copias non minores superioribus annis esse.

Ibidem ст. 176.

Rex multo ante lucem sueto cultu Deo persoluto sacraque synaxi munitus, producto longius a castris ipso diluculo toto exercitu, quamvis densissima nebula hosti amica tegente terram, aciem ipsemet struere coepit. Insumpsit is labor aliquot horas, cum subsidente caligine affulgens sol aperuit tanquam amoto velo pulcherrimam aciem, quam medio ruthenico milliari protensam Rex in hunc fere modum instruxerat: Media acies et corpus ipsum

acies et corpus ipsum spectabat	spectabat meridiem, frontem
meridiem, frontem aciei antecede-	aciei antecedeabant tormenta і т. д.
debant tormenta і т. д. і т. д.	і т. д. Г

Ся чудна згідність іде в обох авторів аж до кінця властивої берестецької битви. Спільне жерело вже, бачить ся, не сягало до облоги козацького табору. Бодай оповідання про ту облогу обох авторів не так очевидно поідбні. Отже можна припускати, що спільне жерело то був якийсь дневник, один із тих, що уривали ся серед описуваного факту. Але може бути й таке, що той дневник обіймав усю берестецьку битву з облогою козаків, та покористував ся ним цілком тільки Темберский, а Рудавский дуже скоротив його кінцевий уступ — той, де було говорено про облогу козацького табору, так, що змінив його до непізнання. (Він міг мати для сего иньше жерело). Можливо, що Рудавский уживав спільно з Темберским жерела до кінця, — се потверджує ся подекуди однакою в обох авторів титулятурою грецького єпископа, що був у козацькім таборі; Рудавский ст. 79 пише: *Periit in eo proelio archiepiscopus Peloponensis et Corinthi, Graeci ritus secta Schismaticus*, — Темберский ст. 181: *Occisus inter alios archiepiscopus Peloponensis et Corynthis Graecus Schismaticus* (У Коховского *Clim. I, 266* инакше: *Eudoxii illius Alexandrini*). Або: Рудавский ст. 78 і 79: *partemque ex iis, decem circiter millia deleuit, dum illi in transitu fluvii haerent...* Темберский ст. 181: *Absumpti ea die rebellium... decem millia, parsaquis, dum flumen transire conarentur, hausti, pars ferro interempti*. Правду кажучи, се друге місце досить сумнівне.

В шестім річнику, в загалі дуже поверховнім, розкинені ще дрібніші звістки про козаків, але на всіх них не варто звертати уваги. Про Батігську битву розказано коротко і невірно, тай те прикрито надутими фразами (ст. 210 і 211). Згадаємо ще про козацьке посольство у Варшаві, з козаків Семена, Богдана і Романа (ст. 213), і то через те, що д. Чермак невірно пояснив подане тут Темберским імя *Zmarzovius*. Се був Смяровский, а не Смаржевский, як каже д. Чермак (Див. *Alex. Kraushar, Poselstwo Jakóba Smiarowskiego, — Kwartalnik Historyczny 1891, 813* і йогож *Kartki historyczne i literackie, 1894*). Розказано і про Тимошево веїле (*Ann. ст. 215*), до-слова так само, як подав Шайноха в *Szkicach*. Иньші звістки все банальні і коротенькі.

В самім початку сегого річника (1653) сильно вражає нас звістка, що 8 січня т. р. Москва заняла була Київ. Переяславська рада, а значить і відпаденє по вік від Польщі Kiйва, справді відбули ся 8 січня, але аж 1654 р. Очевидно тут Темберський помилив ся так само як і з тим соймом, що його поклав і в 1651 і в 1653 р. Темберський знав, що 8 січня стало ся щось важне в московсько-козацьких відносинах, але мабуть не знав, чи в 1653 чи в 1654 р., то й умістив се в першій році. Се показує недбалість Темберського, бо в промові Вітовського на 225 сторони є таке місце, з якого можна порозуміти докладно, що рішучого кроку Москва ще не зробила. Взагалі з тим річником Темберському якось не пощастило, бо і його звістка про битви Богуна з Поляками (ст. 228) зовсім невірна і взята мабуть тільки з устних переказів тому, що не було иньших жерел. За те треба звернути увагу на листи Хмельницького і його сина Тимоша до господаря Лунула (ст. 229), важні для волоської політики Хмельницького. На ст. 203 і д. Темберський розказує про молдавську справу досить докладно, але так поплутано, що лише після дуже основного розібраня можна від него чогось путнього довідати ся. Реляції Темберського менше докладні як Коховського (Слім. I, 365 і д.) і взагалі згідні з останніми, так що можуть годити ся хіба до прирівняня (Завважати треба, що Темберський раз-у-раз називає логофета Степана Михаїлом. Степан то у него зовсім иньша особа).

Дещо обширнійше оповідає Темберський про жванецький похід (ст. 232—260), але в багато місцях перебиває оповіданє ріжними відступами. Темберський починає від подорожи короля з Варшави на Люблин до Львова і згадує про львівську комісію (ст. 232, пор. Твардовський W. D. III, 90). Московське посольство Репніна Оболенського Темберський кладе на 20 мая, а не на 20 липня. Незгода і що до того, коли козаки взяли городецький замок. Темберський пише (ст. 233), мовби 1 червня король вже знав, що замок узято, а Костомаров Б. X. III. 75 каже, на підставі рукописного дневника з 1653 р., що замок сей узято вже після того, як пустили Загоровського, то-б то після 11 червня. Далі (ст. 234) Темберський подає лист, що його приніє до польського табору посол Хмельницького Антін Жданович у кінці мая. Лист сей датований 23 мая. (Додані до листу договірні статі подані у Михаловського Ks. pam. хибно під датою 20 серпня, ст. 662). В листі тім Хмельницький заявляє, що готов піддати ся на добрих умовах, бо инакше козаки можуть відорвати ся від Польщі. Від-

повідь, писана 16 червня Лянцкоронским, звертає ся в доволі острим тоні проти договорних умов і заохочує піддати ся королеви покійно. Як бачимо, датоване Темберского, взагалі дуже докладне в описі сего походу, не годить ся з Твардовским (W. d. III, 93) і Коховским (Clim. I, 374 і д.). У них сказано, що Хмельницький післав Антона ще після тернопільської ради, а з Темберского виходить, що се було далеко швидше — після першого маршу на Поділе. (Про него знаємо з рукописного дневника 1653 р. у Костомарова Б. X. III. 71). Темберский не пише про сей марш нічого, але лист Хмельницького, уміщений у него, писаний з Межибожа на Поділю. На нашу думку, згідність Темберского з рукописним дневником важнійша від згідности Коховского з Твардовским, бо в обох останніх авторів датоване непевне, а в тамтих далеко певнійше, тим більше; що не можна сумнівати ся в автентичности листу Хмельницького.

Після сего Темберский оповідає довго про клопоти короля з неслухняним військом. Дата виступлення війська з Глинянського табору у Темберского 28 серпня (ст. 937) згідна з поданою у Коховского (Clim. I, 381 a. d. 7 Nonas septembres) і не багато ріжнить ся від поданої у Міхаловского ст. 664 п'ятниця 29 серпня).

Дальше оповідане Темберского про жванецький похід таке докладне, що годі й припустити, аби він не мав тут якого особного жерела. Мав він його певно і то якесь значно відмінне від звісних нам доси друкованих. За те завважати можна дивну схожість жерела Темберского з рукописю петербурської бібліотеки ріжноязичного відділу ч. 63, використаною у Костомарова о. с. III. 82 д. Є се якась збірна рукопись, де між иньшим було і згадане жерело (Костомаров користує з неї в багато подіях поза жванецьким походом, про котрі Темберский навіть не знає). Схожість жерела Темберского з петербурською рукописю видно зразу в оповіданю про королівський похід із Глинян до Дністра (ст. 237 і д.) та деякі иньші факти близькі тому часови. Хоч Костомаров, користаючи з названого рукописного жерела, мусів його, зовсім природно, виразити иньшими словами, то все таки схожість його дуже бе в очи. Наведене Костомаровим о. с. III. 82 місце з сеї рукописи, де говорить ся, що після сего походу лишила ся памятка — кусні поломаних возів, зовсім годить ся з місцем у Темберского на ст. 238. Звістку про памятник Хмелецького теж подибуємо виключно в згаданім жерелі та у Темберского; так само й те, що Тимош Хмельницький перебрав усіх прибічних бояринь своєї тещі (Annales ст. 248; Костомаров т. III. ст. 92). Таких місць

є більше, н. пр. спосіб вороження Татар — App. 252, Костом. о. с. III. 107. Отже можемо на певно ствердити, що Темберський користав з того жерела, або знов мав жерело з ним спільне (хоч се не дуже імовірно). Доки се жерело не надруковане, Темберський може його в певній мірі заступити.

Оповідас тут Темберський чисто хронологічно, то й не тримає ся місць і пригод, а перебиває собі частенько і переносить своє оповіданє з місця на місце. То він веде польське військо під Галич, то оповідає про операції Тимоша Хмельницького (при чому кладе день умов у Сучаві на 29 серпня). Далі Темберський оповідає докладно про наради у короля, де би найліпше стати табором (ст. 239), потім про дальший похід аж до Камінця та вчисляє панські почти, що прийшли до королівського табору (ст. 240). Осібно, на другій стороні, розказує Темберський про те, як приймали короля в Камінці. На дальших сторонах (241—245) подає переписку Хмельницького з канцлером Корицінським і королем. Ся переписка мабуть не належала до спільного жерела, бо Костомаров згадує про неї лише кількома словами, тай то лише про лист Хмельницького (о. с. III. 103). Листів у переписці є три: два листи Хмельницького, до короля і канцлера, та відповідь останнього. Листи Хмельницького датовані 18 вересня (може старого стилю) і взагалі в них пише ся про одно. В листі до короля Хмельницький зо звичайною покірністю просить короля вибачити йому і вислати комісарів, аби полагодити справу. Але під гладкими словами чути виразно грозьбу, що козакі пошукають собі де инде вітчизни, а ще перед тим не дозволять нарушити свої границі без проливу крови. Канцлера просить Хмельницький дуже чемно вставитись за нього у короля. В обох листах нагадано, що Поляки не відповідають на козацькі посольства. Відповідь Корицінського дуже широка. В доволі острім тоні канцлер пояснює Хмельницькому, що не було відповіди козакам через гнів короля за часту козацьку невірність. Далі докоряє канцлер Хмельницькому за недодержане обіцянок, спілку з Татарами, Батіг, зносини з заграничними державами. На решті, каже, не вважаючи на все те, відносини могли би поправити ся, як би на далі козакі займали ся козацькими справами, а мужики мужицькими, а тепер поправили ся і з жалем підійшли до порогів королівської справедливости. З листів Хмельницького видно добрий початок до підданства, отже він, яко канцлер підопре Хмельницького. Тепер король іде з військом оглянути свої українські посілости (sic!), то є нагода показати

своє підданство. Через те треба давати польському війську поживу і присилати від старшини і війська комісарів для переговорів.

Темберський подає ще звістку, як сам признає, фальшиву, про знеохочене руського народу до Хмельницького (диви Костомаров о. с. III. 83) і веде далше своє оповідане, що задля свого хронологічного порядку подобає на дневник. Се певно через те, що згадане жерело Темберського до жванецького походу то був якийсь дневник. Не будемо розбирати докладно дальших уступів літописи Темберського, а звернемо увагу тільки на його оповідане про облогу Сучави, смерть Тимоша Хмельницького та капітуляцію козаків, а то для того, аби показати, як Темберський користас з жерел. Темберський зовсім без думки переписує хибні дати свого жерела. Не можучи мабуть добре перечитати, він пише замість 3 жовтня 13 жовтня, а замість 5 жовтня 15 жовтня. З того виходить, що Тимош Хмельницький веде свою вилазку 15 жовтня (ст. 246), а вмер ще 10 жовтня! (ст. 248).

Потім оповідає Темберський широко про стратегічні рухи короля до Бару і назад до Жванця. Не подаємо сего оповіданя, бо відповідний уступ у Костомарова (о. с. III. 101) зовсім опирає ся на рівнобіжній з Темберским згаданій рукописній реляції. Так само легко можна з Костомарівського Б. Хмельницького відділити решту звісток про жванецький похід, орієнтуючи ся цитатами із Рук. И. II. Б. разнояз. Miscell. N. 63. Се останній факт з козацько-польської історії, що про него Темберський розказує докладніше.

V.

В останніх трьох річниках у Темберського не багато звісток про козаків, тай ті недокладні і не багато варті. І так на ст. 277 є коротка згадка про договорні статі з Москвою з трьома недокладними пунктами. Докладніше розказано про битву під Охматовом (ст. 267 і д.). Властиво про сю битву оповідає ся в двох місцях, на ст. 267 і 289. Тут мабуть так само як у деяких иньших наведених висше пригодах, Темберський мав дві різні реляції про ту саму історичну подію, та ще й мабуть недокладно датовані, тому вважав їх за оповіданя про два різні історичні факти і умістив під 1655 р., у січню. А про те не треба покидати ся звітками Темберського про сю битву, бо вони певно подані з сучасних жерел. Сказано в них таке: Неприятельське військо з 40.000 Москви і 30.000 козаків певно було би побите Поляками, як би не Хмельницький. Він надбіг нагло

з підмогою для Умані, та наскочив на приготованих Поляків, коли-ж його обскочено, він розрізав польську піхоту і проломив ряди кінноти. Полягло чимало Поляків і з піхоти і зо значних кавалерів (Темберський вчисляє їх), хоч і Хмельницький втратив багато. *Infaustis itaque astris et Poloni cum Chmielnicio et Lithuani cum Moschis aleam bellicam tractarunt* (ст. 290). Як бачимо, Темберський, судячи безстороннійше від иньших польських істориків, не представляє битви під Охматовом такою рішучою побідою Поляків, як вони.

Полишаємо на боці нечисленні, дуже короткі та недокладні згадки Темберского про козаків у річниках 1654 і 1655. Як мало його займали—козаки з огляду на шведську війну, видно хоч би з того, що він не то не згадує про облогу Львова 1655 р., а навіть вважає звістку про се фальшивою (ст. 318). Зазначити треба тільки листи Хмельницького і Виговського до короля з 7 марта 1656 р. (ст. 342). Хмельницький, відповідаючи на просьбу короля за підмогу, обіцяє, що прийде, але аж тоді як поправлять ся дороги і він порадить ся з усім військом. То само пише й Виговський, тільки ще більше заявляє вірности для короля.

VI.

Скінчивши аналізу літописи Темберского, скажемо дещо про загальну вартість її яко жерела для історії Хмельниччини.

Темберський є сучасником, але не самовидцем описуваних ним подій. Краків, де він проживав, і взагалі Мала Польща як були найнепригідніші для істориографа козацького повстання. Від самого театру війни було за далеко, і звістки не могли доходити до Темберского безпосередно; далеко було йому і від Варшави — центра політичного життя. Одинокое жерело безпосередньої інформації було для него замкнене: він не жив згідно з тодішніми „сильними мира сего“ в Кракові, бо різко вступав проти них в обороні привилеїв краківської академії. Через те сучасні записки Темберского про козацьку війну не могли бути докладні, все вірні тай широкі. Редагував же він їх часто так пізно, що годі було йому повязати їх з реляціями, що тепер мав перед собою.

При тім у Темберского нема історичного таланту. Не кажемо вже про те, що у него нема й мови про історичну критику, бо її взагалі нема в істориографії XVII ст.; він не вважає на те, чи жерело певне, чи ні, а бере з него звістки, часто зовсім неймовірні. Але Темберський не може й опанувати свого материялу.

Збирає він його, кілька може, старає ся добути й подати як найбільше документів, дневників і т. и., та не може собі з усім тим порадити. Кожде жерело він випишує до-слова, не рівняючи до інших, що часом оповідають про ті самі події. Через те у него є напр. про винницьку битву аж три різні реляції в трьох різних місцях. Та тут він ще бодай знав, що говорить про одну подію, а от н. пр. оповідаючи про берестейський сойм, він уважає кожду реляцію про него за оповіданє про окрему подію і робить з него два сойми. Вийшло воно по части через те, що Темберский не міг тут упорядкувати дат. Через те саме він і заняв Кііва Москвою поклав на 1653 р. і т. и. Чимало помилок вийшло і через недбалість автора, — її видно виразно в богатъох місцях. Богато недокладностей виходить і з того, що Темберский не викінчив, як треба, свої літописи так, аби вона годила ся до друку. Про се він мабуть і не дуже то думав.

Погляд Темберского на свѣт і людей теж не конче широкий, і се шкочить йому яко історикиви. Не було в него майже зовсім і фантазії, але хто зна, чи се не побільшає його вартости.

А вартість та не така мала, як би могло видавати ся читачеві після прочитаня останніх уступів нашого аналізу. Має Темберский при тім усім і свої свѣтлі боки та прикмети. Поперед усього треба піднести його безсторонність. Він перепишував свої жерела, та ніколи не наломлював їх звісток до своєї особистої думки і не перекручував їх тенденційно. Він не шовініст і остро береть ся до своїх земляків. Вже те саме додає йому яко історикиви поваги, хоч ми знаємо, що він був великим неприятелем Хмельницького і все обсипає його ріжними епітетами. Далі треба сконстатувати, що у Темберского є чимало таких документів, важних для історії козацько-польських відносин, яких нема нігде инде; він користує ся реляціями, незвісними нам або рукописними, і з великою докладністю датує події. Особливо замітні докладністю оповіданя про війну з 1649 р., битву під Берестечком і жванецький похід. На них мусять звернути увагу історики тих часів.

Літописи Темберского годі поставити на рівні з перворядними жерелами до історії Хмельниччини, але межі другорядними вона певно займе одно з визначнійших місць.

Степан Рудницький.